

Tymowski, Michał

Terytorium i granice Songhaju w końcu XV i w XVI wieku - problem centrum i obszarów peryferyjnych wielkiego państwa zachodnioafrykańskiego

Przegląd Historyczny 90/4, 491-510

1999

Artykuł umieszczony jest w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych, tworzonej przez Muzeum Historii Polski w Warszawie w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego.

Artykuł został opracowany do udostępnienia w Internecie dzięki wsparciu Ministerstwa Nauki i Szkolnictwa Wyższego w ramach dofinansowania działalności upowszechniającej naukę.

MICHAŁ TYMOWSKI
Uniwersytet Warszawski
Instytut Historyczny

Terytorium i granice Songhaju w końcu XV i w XVI wieku — problem centrum i obszarów peryferyjnych wielkiego państwa zachodnioafrykańskiego

Jednym z typów państw Afryki przedkolonialnej były organizacje o rozległym obszarze i wieloetnicznej ludności. Zaliczamy do nich zachodnioafrykański Songhaj w okresie apogeum jego rozwoju w końcu XV i w XVI w.¹ W odróżnieniu od państw jednoetnicznych, lub z jedną dominującą liczebnie i politycznie grupą etniczną, o niewielkim i zwartym terytorium, typ państwa rozległego i zasiedlonego przez liczne ludy wyodrębniano w literaturze używając terminu imperium. Termin ten w badaniach historycznych i politologicznych stosuje się wobec państwa państw, czyli organizacji politycznej o zasięgu uniwersalnym, realizującej program podporządkowania sobie wielu państw środkami militarnymi, politycznymi i ideologicznymi². Jego stosowanie wobec rozległych państw przedkolonialnej Afryki, jakkolwiek bardzo częste, wydaje się dyskusyjne³. Powstaje pytanie czy wyjątkowo duży obszar tych państw, wieloetniczny skład ludności oraz militarny charakter i podboje, wyczerpują zestaw cech niezbędnych do uznania organizacji politycznej za imperialną?

Adlain Southall szukając lepszego niż imperium terminu zaproponował termin „państwo segmentarne”, czyli składające się z członów, segmentów⁴. Wzbudziło to jednak

¹ J. Rouch, *Contribution à l'histoire des Songhay*, Dakar 1953, s. 180–209; J. Beraud-Villars, *L'Empire de Gao. Un État soudanais au XVe et XVIe siècles*, Paris 1942; Boubou Hama, *Histoire des Songhay*, Paris 1968.

² S. N. Eisenstadt, *The Political Systems of Empires*, New York 1963; tenże, *Empires*, [w:] *International Encyclopedia of the Social Sciences*, t. 5, s. 41–49.

³ E. I. Steinhart, From „Empire” to „State”: *The Emergence of the Kingdom of Bunyoro-Kitara: c. 1350–1890*, [w:] *The Study of the State*, wyd. H. J. M. Claessen, P. Skalnik, The Hague 1981, s. 353–370; E. Tapar, *The State as Empire*, tamże, s. 409–426; M. Tymowski, *Państwa Afryki przedkolonialnej*, Wrocław 1999, s. 93–96.

⁴ A. Southall, *Alur Society: A Study in Process and Types of Domination*, Cambridge 1953, s. 248–260. Autor rozwija tę tezę [w:] tenże, *The Segmentary State in Africa and Asia*, [w:] *Comparative Studies in Society and History*, t. 30, 1988; tenże, *The Segmentary State: from the imaginary to the material means of production*, [w:] *Early State Economics*, wyd. H. J. M. Claessen, P. van de Veldde, New Brunswick 1991, s. 75–96.

krytykę. Zwracano w niej uwagę na to, że termin „segmentarny” używany był dotychczas i jest nadal dla określenia zgrupowań organizacji równoprawnych, na przykład wsi, pozbawionych dominującego centrum⁵. Natomiast w interesujących nas, rozległych państwach afrykańskich, centrum sprawuje władzę zwierzchnią nad podporządkowanymi organizacjami, nie może więc być mowy o równoprawności. Marian Małowski użył w tytule swojej książki sformułowania „wielkie państwa”⁶. Było to rozwiązanie omijające terminologiczne pułapki, a zarazem dobrze odzwierciedlające jedną z ważnych cech państw Ghana, Mali i Songhaj, które interesowały autora. W tym artykule zajmiemy się tylko jednym z tych państw, Songhajem.

Pragnę postawić kilka pytań związanych ze wspomnianą rozległością terytorialną i wieloetnicznością Songhaju i systemem władzy utworzonym dla kontrolowania jego obszaru.

Po pierwsze, jak granice Songhaju przedstawiane są w literaturze przedmiotu i w ujęciach kartograficznych?; po drugie, jaki był charakter tych granic, sposób ich strzeżenia i kontrolowania terytorium?; po trzecie, do jakiego stopnia zasadne jest stosowanie wobec Songhaju terminu imperium?; po czwarte, czy możliwe jest odtworzenie świadomości politycznej i poczucia terytorialności władzy wśród grupy rządzącej Songhajem?; po piąte, jakie czynniki wpływały na formowanie się granic i terytorium Songhaju w okresie jego rozkwitu, dlaczego powstało państwo o tak rozległym terytorium?

W dotychczasowej literaturze istnieją dwa odrębne sposoby przedstawiania granic i zasięgu terytorialnego Songhaju. Pierwszy ilustruje mapa sporządzona przez Raymonda Mauney⁷ i przejęta przez liczne następne opracowania (mapa 1). Na mapie tej Songhaj w okresie rozkwitu obejmuje ogromny obszar od Oceanu Atlantyckiego i terenów Mali na zachodzie, po Air oraz miasta–państwa Hausa na wschodzie, i od Teghazy na północy, po Hombori na południu i okolice Kankan na południowym zachodzie. Część tego obszaru zajmowały uzależnione od Songhaju państwa. Na południowym zachodzie było to Mali, na wschodzie miasta–państwa Hausa z Kano, Katsiną i innymi ośrodkami. Wśród innych uzależnionych organizacji Diara była wodzostwem (*chefférie*), Air zajmowała plemienna organizacja koczownicza. Inne koczownicze plemiona tuareskie władziały kopalnią soli w Teghazie oraz oazami saharyjskimi Walatą, Arawanem i szlakami transsaharyjskimi biegnącymi przez te osady. Organizację plemienną zachowali uzależnieni Fulbe z Futa Toro w dzisiejszym Senegal, a także Fulbe z Masiny, o czym napiszemy niżej.

Opis metod uzależnienia lokalnych władców i naczelników przez Songhaj zawarty jest w dziele Leona Afrykańczyka. Wedle niego „Pan, który rządzi Walatą płaci trybut królowi Timbuktu [czyli zapewne reprezentującemu władcę Songhaju w tym mieście *Timbuktu–koi*]. Zdarzyło się bowiem kiedyś, że ten ostatni przybył do tego kraju ze swoją armią. Wtedy pan Walaty umknął, udał się na pustynię gdzie przebywali jego krewni. Król

⁵ J. Vansina, *A Comparison of African Kingdoms*, Africa, 1962, s. 324–335; P. Skalnik, *On the inadequacy of the concept of „traditional state”*, „Journal of Legal Pluralism” t. XXV i XXVI, 1987, s. 301–325; tenże, *Ideological and Symbolic Authority: Political Culture in Nanum, Northern Ghana*, [w:] *Ideology and the Formation of Early States*, wyd. H. J. M. Claessen, J. Oosten, Leiden 1996, s. 84–98; M. Tymowski, *Państwa*, s. 152–153.

⁶ M. Małowski, *Wielkie państwa Sudanu Zachodniego w późnym średniowieczu*, Warszawa 1964.

⁷ R. Mauney, *Tableau géographique de l'Ouest africain au Moyen Age*, Dakar 1961, mapa na s. 514. Jej wersja tu reprodukowana zaczerpnięta jest z M. Tymowski, *Historia Mali*, Wrocław 1979, s. 119.

Timbuktu, widząc że nie może panować nad tym krajem tak jak by pragnął, gdyż ów pan wspomagany przez krewnych, ciągle go niepokoił, zawarł z nim układ o dostarczaniu określonego trybutu. Pan powrócił wtedy do Walaty, a król do Timbuktu”⁸. Taki sam charakter trybutarny miało panowanie Songhaju nad Mali, jak o tym świadczą wzmianki z miejscowych kronik. Wyprawy na Mali zorganizowano w latach 1501–1502 i 1507–1508 r. oraz w latach 1558–1559 i 1570–1571. W czasie tych ostatnich, za Askii Dauda, wzięto liczne łupy, a władca Songhaju pojął za żonę jedną z córek władcy Mali. Samego władcę pozostawiono na tronie⁹. W wyniku niektórych wypraw, jak najazd Amara Kamdiago na Futa Toro¹⁰, dochodziło do usunięcia lub ucieczki miejscowego, broniącego się władcy, i zastąpienia go innym członkiem miejscowego rodu panującego, akceptującym płacenie trybutu.

Częstą praktyką było kilkakrotne wyprawianie się na dany teren. Kronika informuje o dwukrotnej wyprawie Askii Mohammeda na Air, w latach 1500–1501 i ponownie w latach 1513–1514. Na Hausa, głównie na Katsinę wyprawiano się w latach 1513–1514 i 1517–1518, a potem w 1551–1552 r.¹¹ Zdaje się to potwierdzać wymuszanie trybutu przez najazdy. Wielu informacji dostarczają fragmenty kronik dotyczące konfliktu Songhaju z uzależnionym państewkiem Kebbi i jego władcą Kanta. Właśnie w czasie wyprawy z 1513–1514 r., po jej sukcesie militarnym, doszło pomiędzy Askiją a Kanta do konfliktu o podział łupów i do buntu Kanta, którego nie poskromiła ekspedycja z 1516 r.¹² Jak z tego wynika znajdujący się w zależności od Songhaju Kanta zobowiązany był do dostarczania sił zbrojnych i uczestnictwa w wyprawach, ale rościł pretensje do części łupów. Panowanie Songhaju nad Kanta było chwiejne. Ostatecznie, po wyprawie z lat 1551–1552 Songhaj zawarł w 1553 r. z Kanta pokój, pozostawiający to państewko na stałe poza zasięgiem władzy songhajskiej¹³. Jeśli w wyniku wypraw zbrojnych nie udało się uzależnić trybutarnie jakiegoś władcy, kierowano tam liczne wyprawy łupieskie. Tak działo się w przypadku państw Mossich¹⁴.

Leon Afrykańczyk, podsumowując metody podboju stosowane przez władców Songhaju, napisał „Król ten prowadzi wojny przeciw sąsiadom, którzy są jego wrogami oraz tym, którzy nie chcą mu płacić trybutu”¹⁵.

Tak więc władcy Songhaju stosowali wobec sąsiednich organizacji politycznych stałe metody działania. Były to najazdy zbrojne, połączone z braniem łupów. Celem było zawarcie układu z miejscowym władcą, lub w razie jego oporu z innym, osadzonym na tronie członkiem tamtejszego rodu panującego. Po zwycięstwie militarnym nie niszczone

⁸ Jean Leon l' Africain, *Description de l' Afrique*, éd. et trad. par A. Epaulard, annotée par A. Epaulard, Th. Monod, H. Lhote, R. Mauny, t. I–II, Paris 1956 (dalej cytuję Jean Leon l' Africain), cytowany tekst t. II, s. 464.

⁹ J. Rouch, *Contribution*, s. 195 i 200–201 podaje wykaz wypraw zbrojnych. *Tarikh es-Soudan*, par Abderrahman es-Sa'adi, trad. ed. O. Houdas, Paris 1913 (cytuje dalej: TesS), s. 124–126, 169–170, 177–178.

¹⁰ *Tarikh el-Fettach ou chronique du chercheur, par Mahmoud Kati et l'un de ses petits-fils*, trad., ed. O. Houdas, M. Delafosse, Paris 1913, (cytuje dalej: TelF), s. 72, 145; TesS, s. 127.

¹¹ TelF, s. 135–136, 147; TesS, s. 124, 129; M. Tymowski, *Historia*, s. 122, 129.

¹² TesS, s. 129–130.

¹³ TesS, s. 168.

¹⁴ TelF, s. 85–86, 89, 134–135, 214; TesS, s. 46, 112, 113, 121.

¹⁵ Jean Leon l' Africain, t. II, s. 468.

więc miejscowej dynastii i wewnętrznej organizacji, lecz pozostawiano ją, tak aby służyła do zbierania i dostarczania trybutu oraz wojsk na ewentualne wspólne wyprawy. Dodatkową praktyką było zawieranie małżeństw przez władców Songhaju z kobietami z miejscowych dynastii, czasem branie zakładników. Niewiele wiemy o znanej w innych państwach Afryki praktyce osobistego stawiania się lokalnych władców na dworze songhajskim. Być może na przeszkodzie stawały wielkie odległości.

Metody narzucania i zapewniania zwierzchnictwa Songhaju nad położonymi daleko od centrum państwami i plemionami dostosowane były właśnie do ogromu kontrolowanego obszaru. Objęcie całości tego terenu własną administracją nie było możliwe ze względu na brak środków i ludzi. Nie wchodziło też w grę umieszczenie w odległych terenach własnych wojskowych garnizonów¹⁶, rozproszyłyby to zbytnio siły zbrojne, a garnizony takie byłyby łatwe do zniszczenia przez miejscową ludność. Stosowano więc jedyną skuteczną metodę, sporadyczny najazd zbrojny całości sił songhajskich, ponawianie najazdu, gdy naruszana była umowa o płaceniu trybutu, oraz stałe utrzymywanie groźby nowych najazdów. Słabością tej metody były buntury lokalnych władców, takie jak bunt Kanta.

Druga z interesujących nas map, sporządzona przez Johna Hunwicka¹⁷, przedstawia wspomniane już centrum państwa Songhaj (mapa 2). Były to ziemie położone wzdłuż średniego biegu rzeki Niger i jego dopływu Bani, nad tak zwanym łukiem Nigru od okolic Dżenne na zachodzie po prowincję Dendi na wschodzie. Teren centrum podzielony był w XVI w. na prowincje zarządzane bezpośrednio przez administrację songhajską. Kroniki miejscowe przekazały nam zestaw nazw tych prowincji i tytuły ich zarządców¹⁸. Informują nas o uprawnieniach władców do mianowania, kontrolowania i odwoływania tych dostojników¹⁹. Znamy ponadto listę urzędów centralnych o kompetencjach rozciągających się na wszystkie prowincje centrum²⁰. Dotyczyło to wymiaru sprawiedliwości, dowodzenia flotą na Nigrze, konnicą i innymi typami wojsk oraz zarządzania różnymi dziedzinami gospodarki. Przy dworze działał ponadto dostojnik zajmujący się kontrolowaniem aparatu państwowego, zwany *fari-mundio*, podlegali mu kontrolerzy *mundio* umieszczeni przy zarządcach prowincji²¹. Dwór był ośrodkiem zarządzania centrum również dlatego, że naczelnicy prowincji bardzo często przebywali u boku Askii, brali udział w wyprawach

¹⁶ Metodę taką stosowali później władcy państwa Bambara z Segu (XVII–XVIII w.) oraz państw Tukulerów (XIX w.). Patrz C. Monteil, *Les Bambara du Segou et du Kaarta*, Paris 1924, s. 301–312; J. Bazin, *Guerre et servitude à Segou*, [w:] *L'Esclavage en Afrique précoloniale*, wyd. C. Meillassoux, Paris 1975, s. 135–181, o rozmieszczaniu wojowników s. 170–171; Y. Saint-Martin, *L'Empire Toucouleur 1848–1897*, Paris 1970, s. 80, 86, 153; B. O. Oloruntimehin, *The Segu Tuculor Empire*, London 1972, s. 147–153, 160.

¹⁷ J. Hunwick, *Songhay, Borno and Hausaland in the sixteenth century*, [w:] J. F. Ade Ajayi, M. Crowder, *History of West Africa*, t. I, London 1971, s. 229. W innych wydaniach tego dzieła wspomnianej mapy nie ma. Podobne są natomiast podstawy mapy Songhaju zamieszczone w *Historical Atlas of Africa*, wyd. J. F. Ade Ajayi, M. Crowder, London 1985, nr 29. Wersja mapy tutaj reprodukowana pochodzi z M. Tymowski, *Historia*, s. 141.

¹⁸ Ich zestawienie znajduje się w pracach J. Rouch, *Contribution*, s. 191–192 i M. Tymowski, *Historia*, s. 140–142.

¹⁹ TelF, s. 118, 147, 251; TesS, s. 123, 140, 158, 165–167.

²⁰ J. Rouch, *Contribution*, s. 192–193; M. Tymowski, *Historia*, s. 138–139.

²¹ TelF, s. 60, 164, 239, 242.

wojennych, zapewne na czele wojsk swojej prowincji. Władca odbywał po centrum liczne podróże, kontrolował osobiście zarządzanie, wymierzał sprawiedliwość²².

Informacje dotyczące systemu pobierania danin w prowincjach są fragmentaryczne. Pośrednią wskazówką mogą być nazwy urzędów centralnych o kompetencjach gospodarczych, świadczące o nadzorowaniu handlu, poboru ceł, zarządzaniu dobrami władcy, rybołówstwem, terenami zalewanymi przez rzekę²³. Ale nie wiemy kto w prowincjach podlegał tym urzędnikom centralnym, jak pobierano cła i daniny, jak je dzielono i jaką część wysyłało do stolicy — Gao. Szczegółowe wiadomości dotyczą tych danin i służb, które ściągane były od odrębnej kategorii ludności jaką były kasty służebne. Pobierano od nich daniny w ryżu, bawełnie, pracy na wyznaczonych polach, także daniny w suszonych rybach, w trawie borgu będącej paszą i w opiece nad stadami koni panującego, ponadto daniny w wyrobach rzemieślniczych, głównie kowalskich oraz w obsłudze flotylii łodzi na Nigrze i służbie w transporcie. Siedziby grup służebnych rozmieszczone były w różnych prowincjach, tak więc centrum objęte było z tego punktu widzenia ujednoczoną organizacją²⁴.

Obciążenia ludności nie należącej do kast służebnych są trudniejsze do ustalenia. Prowincje dostarczały oddziałów zbrojnych, więc służba wojskowa była jedną z powinności, nie znamy jednak jej wymiaru. Innym typem daniny było prawo stanu, obowiązek karmienia podróżującego władcy, jego świty oraz wysłanników Askii²⁵. O daninach w produktach rolnych lub rzemieślniczych, świadczonych przez ludność wolną nie mamy wiadomości. Prawdopodobnie obciążenie daninami i pracami tej ludności było mniejsze, niż ludności podbitych peryferii. O ile wyprawy władców Songhaju po trybut do państw i plemion uzależnionych miały zawsze charakter wypraw zbrojnych, o tyle podróże Askii po centrum miały charakter pokojowy. Władcę otaczały orkiestry, grioci, a oddziały zbrojne były mniej liczne, złożone z przybocznej gwardii²⁶. Dbano raczej o splendor i ceremoniał, niż o zastraszenie mieszkańców centrum. Między centrum a peryferiami istniała więc nie tylko różnica w sposobie zarządzania, lecz także w istnieniu lub braku akceptacji władzy przez poddanych, w legitymizacji władzy.

Na terenie centrum położona była stolica państwa, miasto Gao oraz dwa największe ośrodki miejskie Songhaju: Timbaktu i Dzenne. Według Leona Afrykańczyka Dzenne było do podboju stolicą lokalnego władcy, a w czasach Sonni (Szi) Alego (1464–1492) narzucono temu państewku zwierzchność trybutarną. Już po kilku dziesięcioleciach, w czasach Askii Mohammeda I (1493–1529), to luźne zwierzchnictwo przekształcono, lokalnego władcę uwięziono, a do Dzenne wysłano zarządcę, tworząc nową prowincję²⁷. Włączenie Dzenne i jego okręgu do obszaru centralnego było możliwe dzięki dogodnemu położeniu tych ziem nad dopływem Nigru, rzeką Bani i dobrze rozwiniętej żegludze rzecznej. Włączenie to było konieczne ze względu na silny związek gospodarczy Timbaktu

²² TelF, s. 158, 166–168.

²³ Patrz przypis 20.

²⁴ R. Karpínski, *Organizacja służebna a problem kast w Zachodnim Sudanie*, PH, t. LVII 1966, z. 2, s. 235–250; Tal Tamar, *Les castes de l'Afrique Occidentale. Artisans et musiciens endogames*, Paris 1997, mapa s. 48–49 oraz s. 197–200.

²⁵ TelF, s. 123, 140; TesS, s. 136.

²⁶ TelF, s. 158, 161.

²⁷ Jean Leon l' Africain, t. II, s. 465.

z Dżenne. Bezpośrednia kontrola nad Dżenne dawała gwarancję stałych dostaw żywności do Timbaktu.

To ostatnie było najważniejszym ośrodkiem miejskim Songhaju. Tam zbiegały się szlaki transsaharyjskie i szlak rzeczny biegnący Nigrem. Miasto było głównym emporium handlowym całej Afryki Zachodniej²⁸. Jego ludność ocenić można na co najmniej 25 tys. mieszkańców, w okresie przybywania karawan przekraczała ona 30 tys. Była to liczba porównywalna z ludnością niejednej prowincji. Dominująca w mieście grupa muzulmańskich uczonych (ulemów) i kupców stoczyła długotrwałą walkę o sposób rządzenia miastem i jego miejsce w państwowej strukturze Songhaju. Zdobywca Sonni Ali prześladował ulemów i narzucił miastu swoją bezpośrednią zwierzchność. Doprowadziło to po śmierci Alego do buntu i obalenia dynastii Sonni (Szi). Askia Mohammed przyznał miastu daleko idącą autonomię, rządy nad Timbuktu objął kadi miasta. Zarządca z tytułem *Timbuktu-koi* był tylko reprezentantem Askii. Wojska nie wkraczały do miasta, ale obozowały w porcie Kabara nad Nigrem, dzięki czemu kontrolowały skutecznie transport towarów²⁹. Tak więc zarządzanie Timbuktu wyłączone było ze schematu zarządzania centrum państwa i jego prowincjami.

Poszczególne prowincje nie powstały w jednym czasie. Najstarszą z nich była Dendi, pierwotna siedziba ludu Songhaj³⁰. Podboje wieku XV, prowadzone za panowania Sonni Sulejmana Dama (1450–1464) i Sonni Alego (1464–1492) doprowadziły do stopniowego opanowania całego terenu przyszłego centrum³¹. Konflikt Sonni Alego z Timbuktu oraz informacje o sposobie podporządkowania Dżenne świadczą, że początkowo zdobyte tereny traktowano właśnie jako dostarczające trybutu i zagrożone najazdem w razie odmowy. Zmiana polityki nastąpiła w czasach panowania Askii Mohammeda I (1493–1529), gdy podbite ziemie, położone w łuku Nigru objęto systemem własnej administracji songhajskej³².

Ponieważ obszar centrum stał się bardzo duży, już w czasach Askii Mohammeda I podjęto próbę jego podziału na część wschodnią pod zwierzchnictwem panującego oraz część zachodnią, pod zwierzchnictwem Amara Kamdiago, brata Askii. Otrzymał on tytuł *Kurmina-fari*, będący drugim po władcy urzędem w państwie, a w roku 1497/1498 zbudowano mu siedzibę w osadzie Tendirma³³. Tytuł *Kurmina-fari* przetrwał do upadku Songhaju, lecz podział centrum na dwie części nie utrwalił się, a Tendirma — w przeciwieństwie do stolicy państwa Gao — nie rozwinęła się w duży ośrodek miejski.

Na terenie centrum istniały jednak obszary, które nie były zarządzane przez administrację songhajska. Zachowano w nich miejscową organizację wodzowską i narzucono trybut, czyli postępowano tak, jak w przypadku peryferii. Znamy jedną taką enklawę, plemienną organizację Fulbe z Masiny. Zajmowali się oni koczowniczym wypasem stad bydła i kóz. Budowa stałej administracji w przypadku panowania nad ludem koczowniczym

²⁸ S. M. C i s s o k o, *Tombouctou et l' Empire Songhay*, Dakar–Abidjan, 1975; M. T y m o w s k i, *Dzieje Timbaktu*, Wrocław 1979. C. M o n t e i l, *Une cité soudanaise: Djenné, métropole du delta central du Niger*, Paris 1932.

²⁹ T e l F, s. 202–203, 231–234; T e s S, s. 126 nn.

³⁰ J. R o u c h, *Contribution*, s. 165–174.

³¹ Tamże, s. 181–189.

³² L. K u b b e l, *Songajska dierzawa*, Moskwa 1974, s. 288–289; M. T y m o w s k i, *Historia*, s. 117–123.

³³ T e l F, s. 118–119, 170, 236; M. T y m o w s k i, *Le développement et la régression chez les peuples de la boucle du Niger à l'époque précoloniale*, Varsovie 1974, s. 84–85.

czym była trudniejsza, niż w przypadku osiadłych rolników. Sonni Ali ograniczył się do stałych wypraw i zwalczania Fulbe, Askia Mohammed narzucił im trybut i związał mocniej z Songhajem poprzez pobyt członków wodzowskiego rodu Fulbe na swoim dworze³⁴. Pomimo odrębności administracyjnej Timbaktu oraz istnienia wspomnianej enklawy, system zarządzania centrum był stosunkowo jednolity. Różnił się on w sposób zasadniczy od metod sprawowania zwierzchnictwa nad peryferiami.

Kartograficzne przedstawienie zasięgu terytorialnego Songhaju powinno uwzględniać wspomniane wyżej różnice w metodzie sprawowania władzy i zwierzchnictwa nad centrum i peryferiami. Oznaczenie wyraźnej linii granic może wprowadzać w błąd. Przyzwyczajeni jesteśmy bowiem do tego, że współczesne państwo najpilniej strzeże swojego terytorium właśnie na granicach. W przypadku Songhaju (a także innych przedkolonialnych, rozległych państw afrykańskich) intensywność kontroli sprawowanej nad terytorium zmniejszała się w miarę oddalania od centrum i była najsłabsza właśnie na granicach zewnętrznych, a także na terenach trudno dostępnych położonych na obszarze samego centrum.

Powstaje pytanie, czy taką organizację polityczną można w sposób uzasadniony nazywać imperialną. Mamy w niej zjawisko panowania centrum nad uzależnionymi państwami, ale jednocześnie nad uzależnionymi plemionami zorganizowanymi w wodzostwa. Władcy Songhaju nie dążyli do przemiany tych lokalnych organizacji, plemiona nie przekształcały się w państwa zależne. Jeśli szukać analogii europejskich, nasuwa się raczej porównanie z Państwem Wielkomorawskim niż z Cesarstwem Karola Wielkiego.

Istotną cechą systemu imperialnego jest narzucanie podległym państwom zwierzchnictwa i panowania ideologicznego, co we wczesnych imperiach przyjmuje zazwyczaj formę zwierzchnictwa religijnego³⁵. Władcy Songhaju natomiast nie dążyli do takiego zwierzchnictwa i narzucania własnych, wypracowanych w centrum zasad religijnych, prawnych i ustrojowych. Wprawdzie po obaleniu dynastii Sonni (Szi) i przejęciu władzy przez dynastię Askia, nowy władca Mohammed I nawiązał ścisłą współpracę ze środowiskiem muzułmańskich uczonych z Timbaktu i z Dżenne, a część ulemów osiadła w Gao i objęła różne funkcje na dworze Askioów. Islam stał się religią łączącą grupę rządzącą Songhajem ponad podziałami etnicznymi tej grupy, w skład której wchodziłi nie tylko Songhaje, lecz także Malinke, Diuła, Fulbe, Tuaredzy i przedstawiciele innych ludów. W tej roli islamu widzi się próbę budowania religijnej i politycznej jedności aparatu państwowego Songhaju³⁶. Nie miało to jednak charakteru imperialnego. Po pierwsze islam wyznawali członkowie grupy rządzącej i jedność dotyczyła tej grupy, ale masy poddanych pozostały przy religiach miejscowych. Władcy nie dążyli do nawrócenia ich siłą, owszem liczyli się do tego stopnia z wierzeniami i uczuciami zwykłych poddanych, że występowali w podwójnej roli: obrońców islamu wobec muzułmanów, a ludzi obdarzonych mocą magiczną wobec animi-

³⁴ TeIF, s. 83, 90 (prześladowania Fulbe przez Sonni Alego); TesS, s. 182 (lokalny władca Fulbe w Masinie), s. 219 (lokalny władca Fulbe z Masiny, odwołany, przebywa u boku Askii).

³⁵ S. N. Eisenstadt, *Empires*, s. 41.

³⁶ M. Małowist, *Wielkie państwa*, s. 371–377; J. Hunwick, *Religion and State in the Songhay Empire*, [w:] *Islam in Tropical Africa*, wyd. J. M. Lewis, Oxford 1966, s. 296–317; E. A. Tarwiewdowa, *Rasprastranienije islama w Zapadnoj Afrikie (XI–XVI w.)*, Moskwa 1967; B. Stępniewska, *Portée sociale de l' Islam au Soudan Occidental aux XIVe–XVIe siècles*, „Africana Bulletin”, 1971, s. 35–58.

stów³⁷. Ta dwoistość religijnej podstawy władzy, dostosowana do rozwarstwienia społecznego i kulturalnego, utrudniała tworzenie zwierzchności religijnej odpowiadającej wymaganiom imperialnym. Po drugie Songhaj nie mógł odgrywać roli centrum religijnego dla państw uzależnionych. To prawda, że w większości z nich (u Hausa, w Mali, wśród koczowniczych Tuaregów i Fulbe) wyznawano islam, lecz nie w rezultacie podboju songhajskiego, gdyż przyjęty on tam był wcześniej³⁸. Co jednak ważniejsze dla wszystkich mułmanów Afryki Zachodniej centrum świata islamu znajdowało się poza ich regionem, w Mekce, Medynie, w Kairze, ewentualnie w Kairuanie, Fezie i Marrakeszu. Liczne pielgrzymki do tych świętych miejsc islamu dowodnie świadczą o poczuciu więzi z tymi ośrodkami³⁹. W rezultacie Songhaj nie mógł odgrywać dla mułmanów żyjących w zasięgu jego panowania roli centrum religijnego. Tak więc w przypadku Songhaju możemy mówić o wykształceniu się tylko niektórych elementów panowania imperialnego, ale nie o powstaniu imperium ze wszystkimi jego cechami.

Dotyczy to także sfery świadomości i mentalności grupy sprawującej władzę w Songhaju. W miejscowych kronikach i w zbiorach tradycji ustnej liczne i obszernie fragmenty informują o wyprawach zbrojnych i podbojach. W walkach z poganami powoływano się na wojnę świętą⁴⁰. Nie ma natomiast wzmianek o dążeniu władców Songhaju do podporządkowania sobie i urzędzenia wedle własnych zasad całego znanego im świata.

Z problemem świadomości politycznej związane jest także poczucie terytorialności władzy. Uważa się często, że w Afryce, w tamtejszych organizacjach wczesnopanństwowych, istotne było panowanie nad ludźmi, zaś panowanie nad terytorium miało charakter wtórny⁴¹. Powstaje więc pytanie czy podział terytorium Songhaju na centrum i peryferie jest tylko wynikiem naszej rekonstrukcji ówczesnej praktyki rządzenia, czy znajdował odbicie w ówczesnej świadomości politycznej, w mentalności grupy rządzącej i w sposobie w jaki rozumiała ona sprawowanie władzy? Pośrednim świadectwem przestrzennej orientacji i świadomości rządzenia są wiadomości o podróżach władców, o ekspedycjach zbrojnych, są nazwy prowincji, wiadomości o poszczególnych miastach i osadach. Ale dzięki kronikom „*Tarikh el-Fettasz*” i „*Tarikh es-Sudan*” mamy także świadectwa bezpośrednie. Szczególną wartość w tym zakresie ma pierwsza z tych kronik, gdyż jej początkowa wersja powstała w XVI w., w czasach panowania dynastii Askia.

Obie kroniki stosują wobec obszaru leżącego w zasięgu władzy i zainteresowania władców Songhaju podwójną terminologię. Terminem ogólnym jest *Tekrur*. Był on przejęty

³⁷ M. Tymowski, *Légitimation du pouvoir de la dynastie Askia au Songhay du XVIe siècle. Islam et culture locale*, „Hemispheres” t. VII, 1990, s. 189–198.

³⁸ J. S. Trimingham, *A History of Islam in West Africa*, London–Oxford 1962; V. Monteil, *L'Islam noir*, Paris 1964, s. 75–132; J. L. Triaud, *Islam et sociétés soudanaises au Moyen Age*, Paris–Ouagadougou 1973, s. 57–145. Patrz też przypis 36.

³⁹ B. Stępniewska, *Rola pielgrzymek z Sudanu Zachodniego do Mekki w XIII–XVI w.*, PH, t. LX 1969, z. 2, s. 257–269.

⁴⁰ O wyprawach zbrojnych: TelF, s. 135–138, 143–147, 193; TesS, s. 121–130, 168–170. Fragmenty tradycji ustnych i zaklęć dotyczących wypraw J. Rouc, *Contribution*, s. 184, 196. O wojnie świętej: TelF, s. 134–135; TesS, s. 46, 121 i *Sharia in Songhay. The Replies of al-Maghili to the Questions of Askia al-Hadji Muhammad*, wyd. J. Hunwick, Oxford 1984, s. 82, 95, 125–128.

⁴¹ Problem dotyczy zresztą wszystkich organizacji wczesnopanństwowych, patrz *The Early State*, wyd. H. J. M. Claessen, P. Skalnik, The Hague 1978, s. 18.

z tekstów arabskich. U al-Bekriego i al-Idrisiego Tekrur to państewko nad Senegalem, w regionie Futa, jedno z wcześnie, bo w VIII–X w., ukształtowanych państw Afryki Zachodniej⁴². W kronikach timbuktańskich znaczenie tej nazwy uległo rozszerzeniu, oznacza ona cały teren Sudanu Zachodniego. Zazwyczaj występuje ono w zbitce „w całym Tekrurze”. Słowo używane jest w „Tarikh el-Fettasz” w odniesieniu do okresu rozkwitu państw Ghana i Mali, ale najczęściej w odniesieniu do czasów rozkwitu Songhaju. W kronice tej znajdujemy blisko dwadzieścia takich wzmianek. W drugiej z kronik, „Tarikh es-Sudan”, pisanej w całości w XVII w., czyli już po upadku Songhaju, termin ten występuje tylko trzykrotnie ale za każdym razem w odniesieniu do czasów songhajskich i do całego obszaru oddziaływania tego państwa⁴³.

Obok nazwy Tekrur w obu kronikach używane jest też inne określenie terytorium Songhaju, mianowicie „od Kanta do Sibiridugu”⁴⁴. Sibiridugu to region leżący wzdłuż Nigru i Bani, na południowy zachód od Dżenne, w okolicy Segu. Był to obszar pograniczny pomiędzy centrum Songhaju (jego prowincją Dżenne), a terytorium uzależnionego od Songhaju Mali. Z kolei Kanta było, jak wiemy, tytułem władcy i nazwą państewka leżącego na terenie Kebbi, na wschód i południe od prowincji Dendi. Oba tereny: Kanta i Sibiridugu znajdowały się na zewnątrz centrum Songhaju. Tak więc geograficzno-polityczne nazewnictwo obu kronik odpowiada podziałowi Songhaju na centrum — odpowiednikiem jego jest „od Kanta do Sibiridugu” — i na teren całego regionu podporządkowanego Songhajowi trybutarnie i stanowiącego obszar jego podbojów, lub co najmniej zainteresowań — odpowiednikiem tego obszaru jest Tekrur, a szczególnie „w całym Tekrurze”.

W kronikach i w tradycjach ustnych nie znajdujemy wiadomości o granicach, ani tego typu terminu. Mowa jest o regionach, królestwach, plemionach, prowincjach. Najbliższe pojęciu granicy jest właśnie określenie „od Kanta do Sibiridugu”, ale i ono dotyczy regionów sąsiednich a nie linii granicznej. Dla autorów kronik teren prowincji, państw zależnych lub plemion identyfikowany był przez nazwę, umieszczany był na konkretnym obszarze określonym sąsiedztwem innych terenów, ewentualnie oznaczany był przez osobę władcy, jak w przypadku Kanta, lub ważny ośrodek miejski. W przypadku centrum prowincji odróżniane były ponadto przez osady z których ściągano daniny. Teren poza zasięgiem osadnictwa i władzy, teren pusty, pogranicze prowincji, państw i plemion zależnych, nie został w kronikach, ani w tradycjach ustnych opisany lub nazwany. W skali lokalnej oraz w przypadku państw i plemion zależnych dostrzegamy to samo zjawisko, które stwierdziliśmy w przypadku całego Songhaju. Władza nad terytorium silniejsza była w centrum danej jednostki politycznej, słabsza zaś w miarę oddalania się od centrum. Uzasadnione jest szukanie zasięgu wpływów, wyznaczanych przez regiony pograniczne, nie zaś przez silnie strzeżone linie graniczne.

Ostatnie z postawionych na wstępie pytań dotyczy przyczyn rozległości terytorialnej Songhaju. Po dotychczasowych rozważaniach trzeba je uzupełnić o pytanie dodatkowe, o przyczyny podziału terytorium na centrum i peryferie.

⁴² *Recueil des sources arabes concernant l'Afrique Occidentale du VIIIe au XVIe siècle (Bilad al-Sudan)*, trad. et notes J. M. C u o q, Paris 1975, s. 90–91, 96 (al-Bekri), s. 127, 147, 164 (al-Idrisi).

⁴³ TelF, s. 11, 16–19, 24, 27, 35, 41, 67, 101–102, 106, 121, 176, 262, 327, 329, 335; TesS, s. 62, 104, 193.

⁴⁴ TelF, s. 82, 106, 110, 115, 140, 189; TesS, s. 129, 130, 269 (Kanta), 19–20, 304 (Sibiridugu).

Wspomniane przyczyny można podzielić na te, które związane były ze środowiskiem naturalnym, oraz te, które wynikały z działalności ludzkiej. Problemy wpływu środowiska na gospodarkę i typ społeczeństw zachodnioafrykańskich dyskutowane były żywo w literaturze historycznej, szczególnie po znanym artykule Mariana Małowista⁴⁵. Z całą pewnością warunki środowiska wpływały na zjawisko tak silnie związane z przestrzenią jak zasięg panowania i kształtowanie się terytorium państw. Nie chodzi tu oczywiście o determinizm geograficzny, środowisko tworzyło tylko pewne możliwości, lub przeszkody, zaś od zorganizowanej działalności człowieka zależało czy będą one wykorzystane lub przewyciężone.

W Afryce Zachodniej istnieje kilka stref klimatycznych (mapa 3), które są zarazem strefami wegetacji roślinnej oraz strefami gospodarczymi⁴⁶. Sahara jest pustynią, na której możliwości hodowli kóz i wielbłądów są bardzo niewielkie, zaś rolnictwo ograniczone jest do terenu oaz. W Idżil i w Tegahzie istniały pokłady soli, umożliwiające jej wydobycie. Był to towar bardzo poszukiwany i pożądany na południu, w strefach sahelu i sawanny, gdzie miejscowych złóż soli brak. Na południe od Sahary rozciąga się pas suchego stepu — sahelu. Możliwa jest tam koczownicza hodowla kóz, owiec i bydła. W dolinach rzek przepływających przez sahel, głównie Nigru i Senegalu, rozwinęło się rolnictwo, szczególnie intensywne w tak zwanej wewnętrznej delcie Nigru i regionie jezior, na północ od miasta Dżenne. Następną strefą klimatyczną i gospodarczą leżącą na południe od sahelu jest sawanna. Większe (i zwiększające się ku południowi) opady pozwalają na sawannie na rozwój rolnictwa. Hodowla natomiast ograniczona jest przez występowanie muchy tse-tse (mapa 4), szczególnie dotkliwej na południu strefy, na terenie tak zwanej sawanny wysokiej⁴⁷. Dalej na południe leży strefa lasów tropikalnych. Układ stref klimatycznych i gospodarczych miał charakter komplementarny, w każdej ze stref wytwarzano dobra, których brakowało w pozostałych. Stało się to podstawą handlu międzyregionalnego i związków łączących gospodarki poszczególnych stref.

Terytorium Songhaju rozciągało się w strefie sahelu i sawanny oraz sięgało kopalni soli w Tegahzie na Saharze. Komplementarność ekonomiczna tych stref stała się jednym z silnych bodźców, skłaniających władców Songhaju do podboju tych właśnie obszarów i do objęcia kontrolą łączącego je handlu⁴⁸. Rzeka Niger w swoim średnim biegu przecinała dwukrotnie strefy sawanny i sahelu. Zataczając wielki łuk Niger docierał na północy do piasków pustyni (mapa 5). Leżący na sawannie i na sahelu odcinek Nigru był żeglowny. Natomiast górny bieg rzeki odgradzony był od średniego bystrzynami i progami wodnymi Sotuba (w okolicy dzisiejszego Bamako), podobnie na południe od Gao leżały bystrzyny Labbezenga, a jeszcze niżej bystrzyny Busa⁴⁹.

⁴⁵ M. Małowista, *The Social and Economic Stability of the Western Sudan in the Middle Ages*, „Past and Present”, t. XXIII, 1966, s. 3–15; A. G. Hopkins, *The Western Sudan in the Middle Ages. Underdevelopment in the Empires of Western Sudan*, „Past and Present”, t. XXVII, 1967, s. 149–156; M. Małowista, *Rejoinder*, tamże, s. 157–162; C. Coquery-Vidrovitch, H. Moniot, *L’Afrique Noire de 1800 à nos jours*, Paris 1974, s. 274–277.

⁴⁶ Mapa stref roślinnych według F. Plit, *Środowisko geograficzne Afryki*, [w:] *Historia Afryki do początku XIX wieku*, pod redakcją naukową M. Tymowskiego, Wrocław 1996, s. 17.

⁴⁷ Mapa występowania muchy tse-tse, tamże, s. 25.

⁴⁸ M. Małowista, *Wielkie państwa*, s. 56–67.

⁴⁹ Mapa według M. Tymowski, *Niger jako droga wodna w wielkich państwach Sudanu Zachodniego do końca XVI w.*, PH, t. LVII, 1966, z. 3, s. 348.

Taki układ stref klimatycznych oraz biegu rzeki i jej odcinków żeglownych wpływał na komunikację w całym regionie Afryki Zachodniej. Wykorzystywano tam kilka typów transportu: transport juczny przy użyciu wielbłądów stosowano na Saharze i w pewnym stopniu na sahelu. Lokalnie na sahelu wykorzystywano także osły. Najbardziej wydajny w tej ostatniej strefie, a także na terenie sawanny był transport barkami rzeczny, rozwinięty szczególnie na żeglownym odcinku Nigru. Z dala od rzeki, tam gdzie hodowla była niemożliwa, na terenie sawanny wysokiej i w strefie lasów, wykorzystywano przy transporcie tragarzy. Był to typ transportu mniej wydajny i drogi⁵⁰. Terytorium Songhaju rozciągało się więc na obszarach, na których koszt transportu był niższy, a szybkość stosunkowo duża. Dawało to władcom Songhaju korzyści gospodarcze, ale także wojskowe. Na terenie sahelu i niskiej sawanny działała skutecznie konnica, pozwalało to na szybkie przemieszczanie wojsk i kontrolowanie dużych obszarów⁵¹. Podobnie transport rzeczny Nigrem umożliwiał szybkie przemieszczanie wojsk, także piechoty, oraz zaopatrzenia armii. Tak więc w strefie sahelu i sawanny, a szczególnie wzdłuż żeglownego odcinka Nigru, istniały wyjątkowo dogodne warunki do prowadzenia podbojów i kontrolowania zdobytego terytorium. Jest to jedno z wyjaśnień zarówno kierunku i zasięgu podbojów songhajskich, jak i kształtowania się terenu centrum tego państwa.

Wspomniana zależność od środowiska naturalnego była bardzo silna, ale występowały od niej wyjątki. Wśród prowincji Songhaju należących do centrum ważne miejsce zajmowała Hombori. Był to teren wyżynny, położony w głębi łuku Nigru, z dala od rzeki. Komunikacja z nim była utrudniona. Prawdopodobnie znaczenie Hombori wynikało z innych zalet jego położenia. Prowincja ta strzegła bowiem terytorium Songhaju od południa, od strony będących w konflikcie z Songhajem państw Mossich. Wiemy, że oddziały łuczniczków pochodzących z Hombori cenione były za waleczność i należały do trzonu armii songhajskiej⁵². Drugim wyjątkiem było rozciągnięcie władzy Songhaju na teren Sahary, tamtejszych oaz Arawan, Walata i kopalni soli w Teghazie. Kontrola ta rozciągała się wzdłuż szlaków transsaharyjskich, ale nie wynikało to z ułatwień komunikacyjnych. Władcy Songhaju opanowali Teghazę ze względu na znaczenie handlu solą w życiu gospodarczym całego regionu. Nie zdołali jednak opanować drugiej kopalni, z której sól przywożono do Timbaktu, leżącej w Idžil⁵³. Władanie Teghazą nie miałooby znaczenia bez panowania nad szlakami, którymi sól przewożono. Stąd rozciągnięcie władzy Songhaju na Arawan i Walatę. Panowanie nad tą ostatnią dawało kontrolę nad szlakiem biegnącym z Idžil.

Władcy Songhaju dążyli do kontrolowania nie tylko saharyjskich, ale także innych szlaków handlowych (mapa 6), szczególnie międzyregionalnych oraz łączących Afrykę subsaharyjską z Afryką Północną⁵⁴. Handel zewnętrzny i monopole przynosiły władcom dużą część dochodów skarbowych. Niektóre towary, jak konie sprowadzane z północy, miały charakter strategiczny, inne jak wyroby luksusowe, charakter prestiżowy. Dlatego

⁵⁰ R. Mauny, *Tableau*, s. 394–409.

⁵¹ TelF, s. 82, 253; R. Law, *The Horse in West African History. The Role of Horse in the Societies of Precolonial West Africa*, Oxford 1980.

⁵² TelF, s. 264–265.

⁵³ M. Tymowski, *La saline d' Idjil en Mauretanie*, „Africana Bulletin”, t. XXX, 1981, s. 7–37.

⁵⁴ Mapa według R. Karpiński, *Sudan Centralny do końca XVI w.*, [w:] *Historia Afryki*, s. 543.

ekspansja Songhaju rozwijała się wzdłuż szlaków handlowych. Kontrolą państwa obejmowano najważniejsze węzły tych szlaków, punkty krzyżowania się dróg, przeładunku towarów, przejścia, których kupcy ominąć nie mogli. Z tego punktu widzenia dla władców Songhaju najważniejsze było panowanie właśnie nad szlakiem transsaharyjskim przebiegającym przez Tegahę i docierającym do Timbaktu, następnie panowanie nad szlakiem rzecznym z Timbaktu na wschód do Dżenne i dalej już łądem w kierunku Mali, oraz na zachód do Gao i dalej do Kukii w prowincji Dendi. Następnie ten szlak biegł łądem w kierunku miast-państw Hausa. Kierunki podbojów Songhaju i zasięg jego panowania odpowiadają biegowi tych właśnie szlaków. Natomiast Songhaj, podobnie jak wcześniej Mali, nie zdołał nigdy opanować leżących na południu terenów złotonośnych, musiał zadowolić się kontrolowaniem przywozu złota.

Ze względu na ogromne odległości metody sprawowania kontroli nad różnymi odcinkami szlaków były zróżnicowane: od pośredniej zależności na peryferiach, do bezpośredniego sprawowania władzy w centrum. Najsilniej kontrolowany był szlak wodny wzdłuż Nigru i jego dopływu Bani, od Dżenne przez Timbaktu do Gao i Kukii. Sprawowanie władzy nad Timbaktu pozwalało na kontrolowanie połączenia szlaku transsaharyjskiego z rzecznym.

Do ekspansji terytorialnej skłaniały władców Songhaju interesy poszczególnych grup społecznych. Arystokracja songhajska znajdowała w podbojach dziedzinę działalności dającą sukcesy, prestiż oraz łupy pozwalające na dostatnie życie⁵⁵. Dążenie do powiększenia dochodów dzięki łupom uległo zapewne wzmocnieniu w XVI w., gdy na rynkach śródziemnomorskich, po odkryciu Ameryki, spadać zaczęła cena złota, tradycyjnego towaru eksportowanego z Afryki Zachodniej. Straty w handlu złotem starano się rekompensować przez zwiększony wywóz niewolników, tych zaś chwymano w czasie wypraw zbrojnych na sąsiadów⁵⁶. Część niewolników osadzano na roli i eksploatowano na miejscu, większość jednak wywożono.

Kupowaniem niewolników pochodzących z wypraw wojennych i ich wywozem zainteresowane było kupiectwo dużych miast, z Timbaktu, Dżenne i Gao na czele⁵⁷. Kupiectwo sprzyjało więc wyprawom wojennym. Zainteresowane ono było ponadto skutecznym utrzymywaniem ładu na opanowanym przez Songhaj terytorium i zapewnieniem bezpieczeństwa na szlakach handlowych. Dla wyższych warstw ludności miejskiej, szczególnie dla muzułmańskich uczonych, prawników, nauczycieli i dostojników skupionych przy meczetach, motywem popierania ekspansji mogła być wojna święta. Pogląd ten wyrażony jest wyraźnie w tekstach źródłowych⁵⁸. Wyprawy o charakterze wojny świętej podejmowano na Mossich oraz na pogańskie plemiona zamieszkujące na południe od Songhaju. Mossi obronili swoją niezależność, a na plemiona pogańskie kierowano głównie wyprawy łupieskie. Podboje i opanowanie terytoriów dotyczyło zazwyczaj obszarów znajdujących się już wcześniej w zasięgu islamu. Motyw wojny świętej był więc w praktyce tworzenia terytorium Songhaju drugorzędny, chociaż odgrywał pewną rolę propagandową.

Przyczyny ekspansji, wynikające z warunków środowiska naturalnego, z przemian gospodarki, z organizacji i wyposażenia sił zbrojnych, z dążeń i ambicji poszczególnych

⁵⁵ TelF, s. 195.

⁵⁶ M. Tymowski, *Le développement*, s. 109–112.

⁵⁷ L. Kubbel, *Songajskaja*, s. 228 nn.

⁵⁸ Patrz przypis 40.

grup społecznych, z idei wojny świętej, oddziaływały ze zwiększoną siłą, ponieważ żadna z tych przyczyn nie była odosobniona. Każda z nich wzmacniała oddziaływanie pozostałych. Dlatego ekspansja Songhaju była tak skuteczna i objęła tak wielki obszar.

Czy sukcesy ekspansji songhajskej były wyjątkowe? Czy wspomniane wyżej bodźce działały w Songhaju skuteczniej niż w innych państwach regionu? W XVI w. było tak z całą pewnością, Songhaj pokonał bowiem inne, lokalne ośrodki władzy. Trzeba jednak pamiętać, że ekspansja Songhaju nie rozwijała się w próżni politycznej. Owszem, dotyczyła właśnie jego sąsiadów i wpływała na ich położenie polityczne i gospodarcze. Typy organizacji politycznych istniejące u sąsiadów były ważnym czynnikiem określającym charakter ekspansji Songhaju. W XV w. Songhaj pokonał konkurujące z nim o panowanie nad łukiem Nigru państwo Mali. Zwycięstwo Songhaju wynikało być może z bardziej dogodnego położenia tego ostatniego w stosunku do przebiegu szlaków komunikacyjnych i handlowych. Być może pewną rolę odegrała też zmiana zainteresowań władców Mali, którzy na wybrzeżu atlantyckim Afryki Zachodniej nawiązali kontakty z Portugalczykami. Konflikty zbrojne Songhaju z państwami Mossich nie przyniosły Askiom sukcesu. Wymuszona wynikami wojen z Mossimi równowaga utrzymała się przez cały wiek XVI.

Innym ważnym sąsiadem Songhaju były miasta-państwa Hausa. Lud ten znalazł zupełnie inną odpowiedź na wyzwania środowiska naturalnego, dążenie do kontrolowania handlu, problemy społeczne i militarne. Powstał tam inny typ państwa, o niewielkim terytorium, gęsto zaludnionym przez ludność rolniczą, z dużym miastem jako ośrodkiem, gospodarczym, politycznym i kulturalnym⁵⁹. Hausa tworzyli siedem głównych miast-państw i kilka innych wywodzących się z tej grupy założycielskiej. Nie wykształcił się u tego ludu jeden zwierzchni ośrodek polityczny. Ekspansja miała charakter gospodarczy i demograficzny, ale nie terytorialny ani militarny. W tej jednak sytuacji miasta-państwa Hausa poddane były presji silniejszych sąsiadów. Na zachodzie był nim Songhaj. Na wschód zaś od Hausa, wokół jeziora Czad, powstało państwo Bornu, w XVI w. przeżywające, podobnie jak Songhaj okres ekspansji terytorialnej i politycznej⁶⁰. Ekspansywne dążenia Songhaju i Bornu zderzyły się właśnie na terenie ludu Hausa, który każdy z tych konkurentów próbował uzależnić trybutarnie. Na początku XVI w. przewagę osiągnął Songhaj, w następnych zaś dziesięcioleciach, między innymi w wyniku skutecznego oporu państewka Kanta, w walce o Hausa zwyciężyło Bornu.

Tak oto sukcesy ekspansji Songhaju zależały w pewnym stopniu od reakcji i siły sąsiednich państw, z których Songhajowi oparły się państwa Mossich, Bornu było poza zasięgiem geopolitycznego i militarne oddziaływania Songhaju, a Kanta i miasta-państwa Hausa objęte zostały tylko przejściową zwierzchnością songhajską. Obok ludów sąsiednich zorganizowanych w państwa, wiele innych ludów sąsiadujących z Songhajem tworzyło organizacje plemienne. W takich przypadkach przewaga militarna Songhaju była przygniatająca, co nie doprowadzało jednak zawsze do opanowania tych plemion. Było to możliwe w stosunku do wodzostw, którym narzucano trybut przy pozostawieniu ich wewnętrznej organizacji. Natomiast metoda taka nie była skuteczna w przypadku plemion acefalicznych, w Afryce Zachodniej zorganizowanych głównie w segmentarne systemy wioskowe. Terytorialna ekspansja Songhaju napotykała wtedy barierę trudną do pokona-

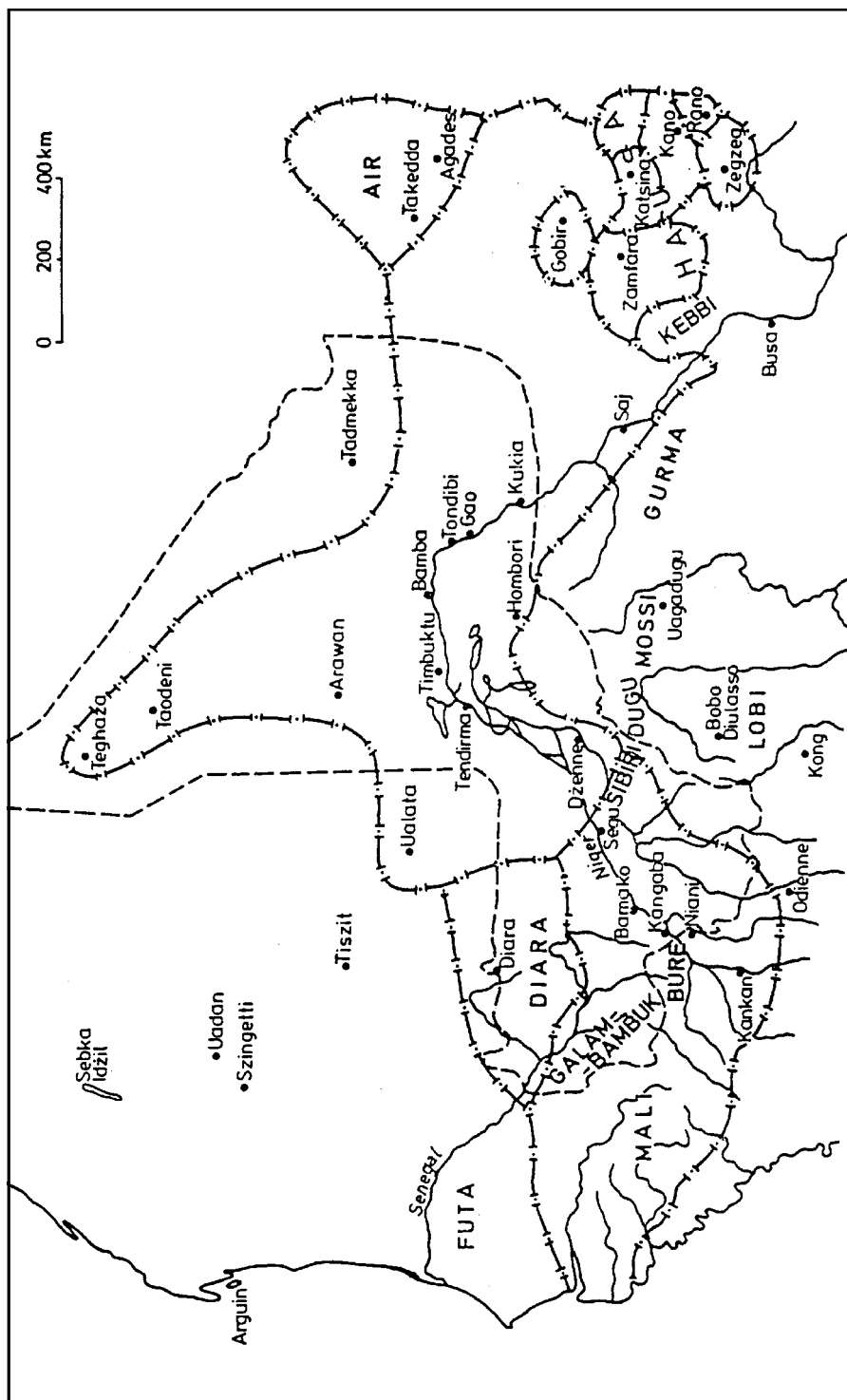
⁵⁹ R. Karpinski, *Sudan*, s. 511–533, 540–544.

⁶⁰ Y. Urvoy, *Histoire de l'Empire du Bornou*, Dakar-Paris 1949.

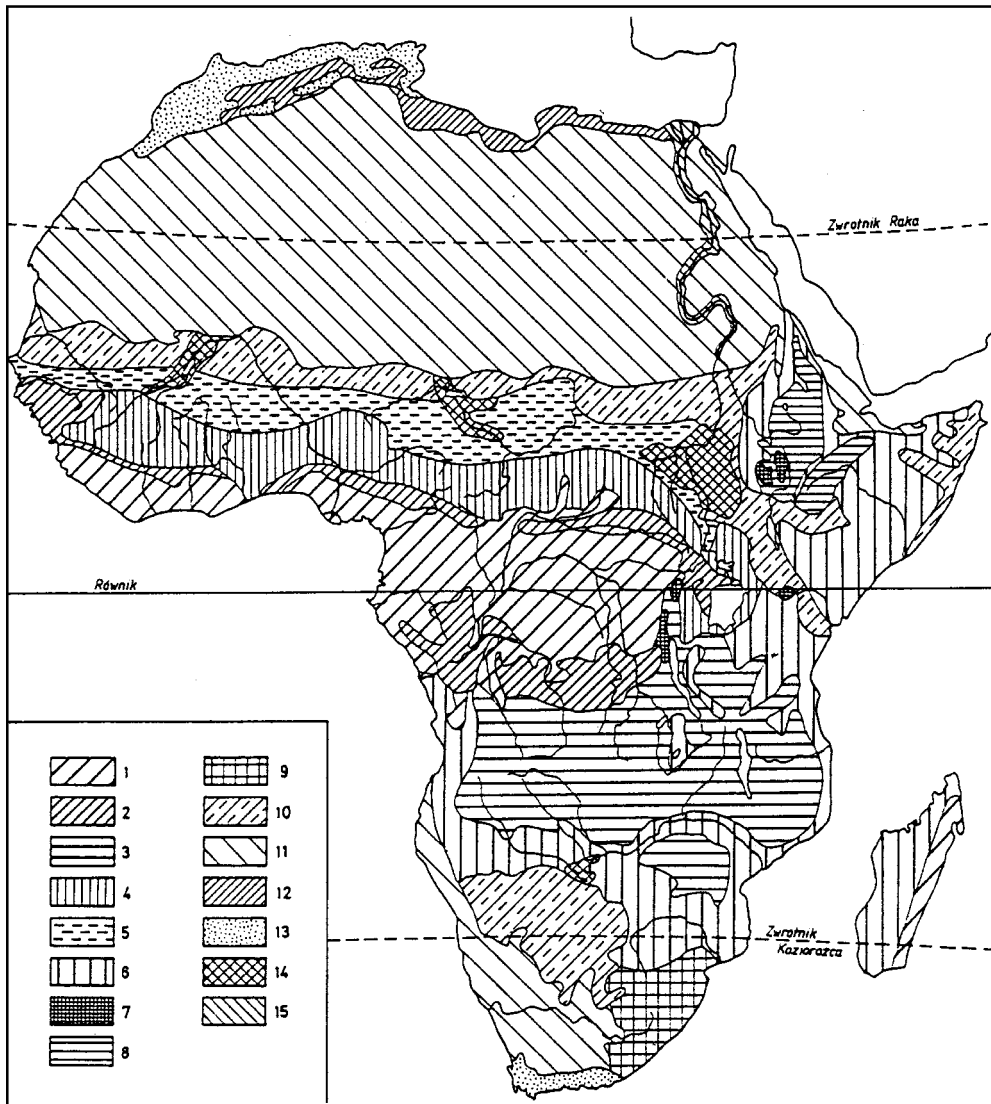
nia. Społeczeństwu segmentarnemu, pozbawionemu władzy centralnej, chociażby wodzowskiej, nie można było skutecznie narzucić zwierzchności trybutarnej. Trybutu nie miał tam kto zbierać i przekazywać. Utworzenie na takich terenach własnej administracji songhajskiej byłoby kosztowne, zapewne koszt ten przewyższałby wartość trybutu. Władcom songhajskim pozostawało organizowanie na te ludy stałych wypraw łupieżczych, bez prób ich stałego podporządkowania. Może to wyjaśniać zasięg wpływów songhajskich na południu, szczególnie na pograniczu z ludami Gurma⁶¹.

Skuteczne podboje Songhaju i utrzymywanie wielkiego terytorium, w którym peryferia podporządkowane były trybutarnie, zależały więc nie tylko od organizacji samego Songhaju i dążeń jego władców i grupy panującej, ale także od stopnia rozwoju politycznego ludów na teren których kierowana była ekspansja.

⁶¹ TesS, s. 105, 115, 147, 179, 209; TeIF, s. 163.

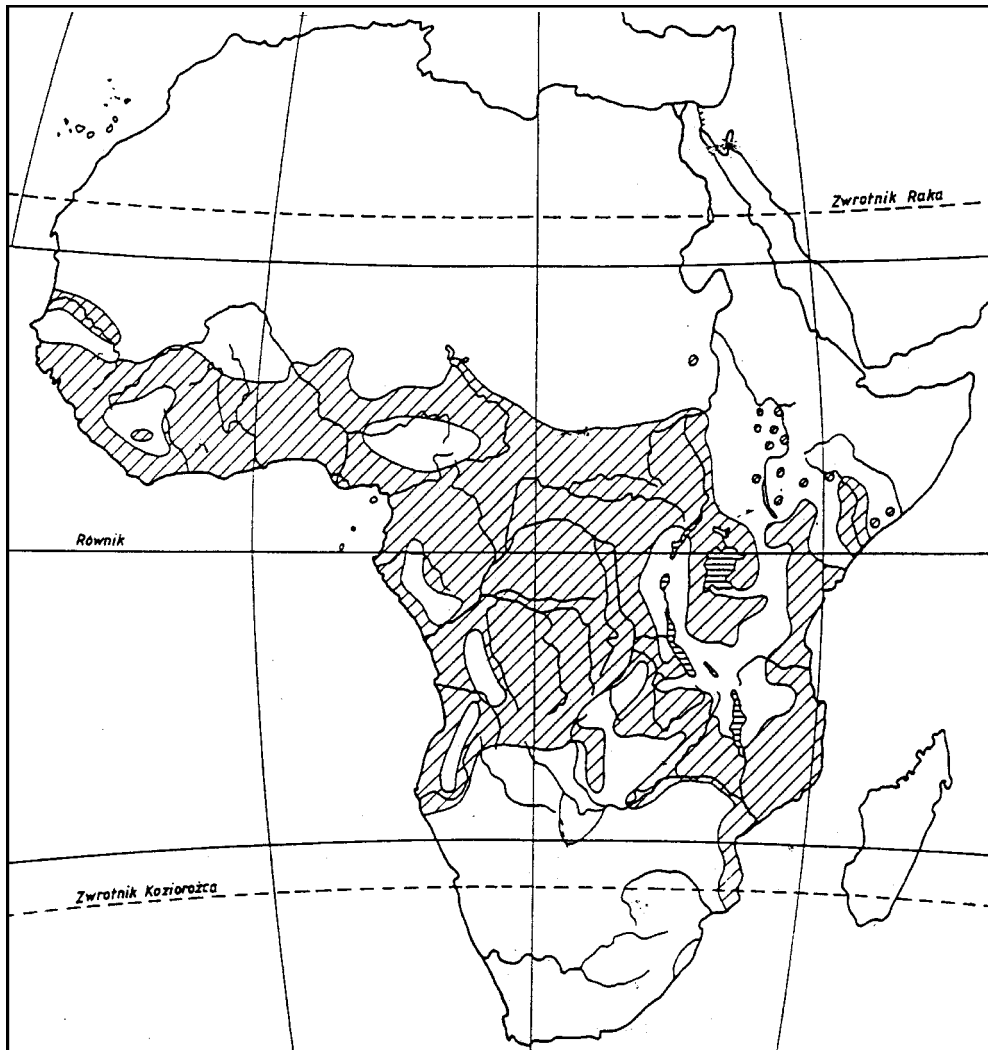

1. Songhaj i kraje zależne w XVI w.

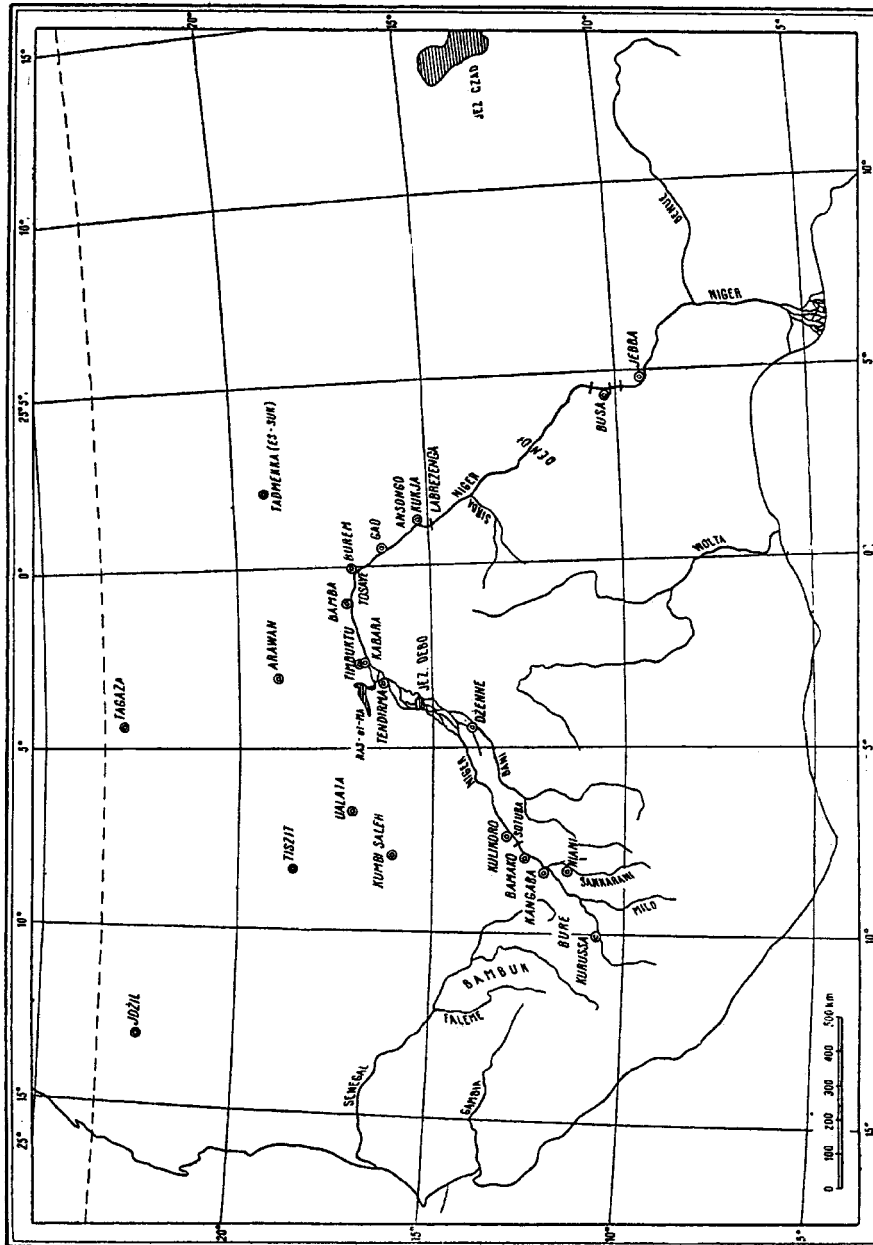

3. Roślinność Afryki

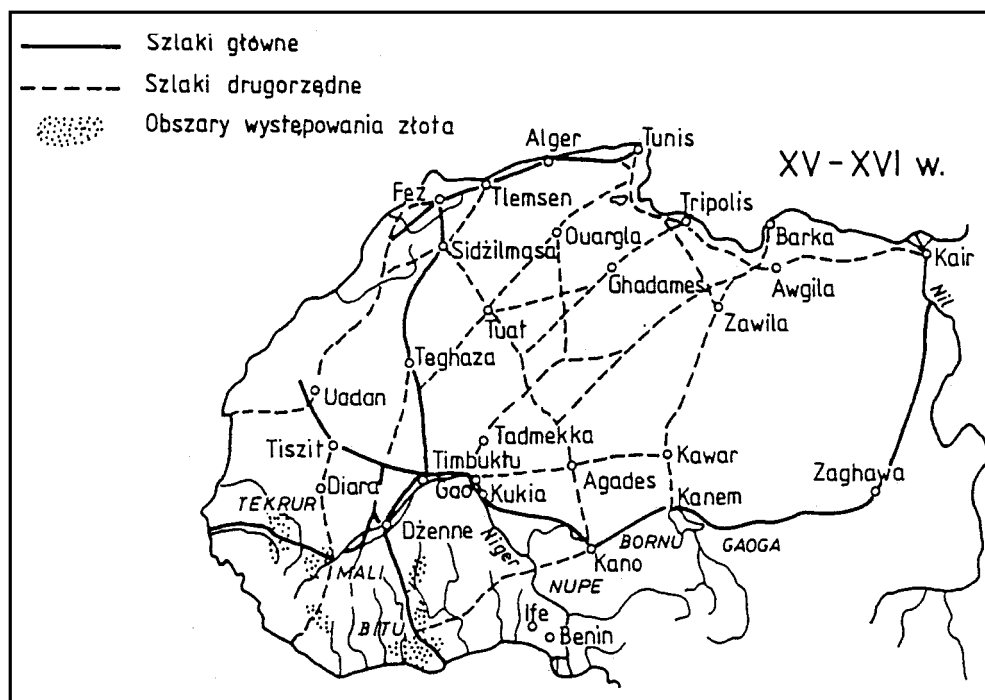
- 1 — wilgotne lasy równikowe, 2 — mozaika leśno-sawannowa, 3 — widne lasy typu *miombo*,
 4 — sawanna gwinnejska, 5 — sawanna sudańska, 6 — różne odmiany sawann i widnych lasów,
 7 — górskie lasy równikowe, 8 — różne odmiany sawann i lasów górskich, 9 — trawiaste formacje *Veldów*, 10 — sawanna saheska i inne sawanny półpustynne, 11 — pustynie,
 12 — stepy śródziemnomorskie, 13 — lasy i zarośla twarolistne, 14 — roślinność bagienna,
 15 — roślinność uprawna doliny Nilu (w przeszłości głównie bagienna)

4. Zasięg muchy tse-tse w Afryce

5. Dorzecze Nigru

6. Szlaki transsaharyjskie XV–XVI w.

Jan Szemiński — On Oral Tradition as a Historical Source (Peru XVI–XVII century)

The author presents problems of oral tradition, conceived as a source, upon the example of Peruvian tradition created in the Inca civilisational circle, translated into Spanish and written down in modern times. Emphasis is placed on the deformation of the contents during the functioning of oral tradition and its translation into a foreign language and system of cultural ideas as well as the importance of distinguishing assorted elements of the form of tradition (recurring sentences and sequences) from its factographic level. The author demonstrates the necessity of familiarity with the language of original oral tradition as well as the cultural circle in which it was created, and the need for verifying tradition by means of different types of sources.

Michał Tymowski — The Territory and Borders of Songhay at the End of the Fifteenth Century and during the Sixteenth Century — the Centre and the Peripheries in a Prominent West African State

The author discusses the factors of the creation of a prominent West African country, indicating the configuration of natural spheres, mineral resources (salt) and the courses of trade routes, conceived as important elements in shaping state territory. Emphasis is placed on the distinction of the country into a centre, administered directly by the rulers of Songhay, and the peripheries, which retained tributary dependence and which included, alongside borderland terrains, also lands located in the vicinity of the geographic centre of the state. M. Tymowski indicates the obstacles encountered in describing the course of the state borders and the provinces, caused by the absence of linear frontiers, which were supplanted by wide border zones.

Andrzej Wyrobisz — The Names of Streets, Squares and Quarters in Polish Towns as Carriers of Information, Historical Sources and Monuments of Culture

The author deals with the semantic motivation of the names of streets, squares and quarters, which appeared in Polish towns from the Middle Ages to the end of the eighteenth century (only in exceptional cases did they originate later), and subsequently were replaced by officially granted conventional names, devoid of semantic motivation. The three large groups of such names include: I. names reflecting the natural and cultural landscape (topography and hydrography, flora and fauna, and human settlements, including those preceding the foundation of the given town and accompanying its development); II. names informing about the functions (communication, economic) fulfilled by streets and squares, III. names informing about social relations (ownership relations, ethnic and religious groups, the professional structure of the inhabitants).

RESEARCH SURVEY**Michał Kopczyński — Historical Auxiology. A New Path or the Misleading Roads of Economic History?**

The author discusses research dealing with changes in the average growth of human populations from the eighteenth century to contemporary times, and in particular attempts at translating the outcome of such studies into economic history (the growing material living standard was to accompany the increasing number of people). Attention is drawn to the problem of proposing an unambiguous interpretation of certain auxiological data, such as the reduction of the population of Europe during the period of rapid economic growth in the first half of the nineteenth century, or growth differences between nineteenth-century Americans and Europeans. Nonetheless, the author claims that auxiological investigations are useful in economic history, and that indices difficult to interpret open new opportunities for historians (e. g. the careers of nineteenth-century workers could have been caused by the relatively slight participation of this group in the division of rapidly growing incomes or by certain consumption preferences specific for this group, in which meeting food requirements was relegated to the background).